

Sowietyzacja Polski i Europy Środkowo-Wschodniej jako proces

Sovietization of Poland and Central
and Eastern Europe as a process

STRESZCZENIE

Ideologia marksistowska zakładała konieczność rozszerzania przyjętych patentów – hasło tzw. rewolucji światowej. W Związku Sowieckim, już po 1917 r., kwestię powyższą potraktowano poważnie. To, co nie powiodło się w 1920 r., rządzący Rosją bolszewicy zrealizowali po 1944 r., przy czym np. sami Polacy mieszkający w Sowietach siłą narzuconych praktyk doświadczyli już wcześniej. Tekst jest interdyscyplinarną analizą mechaniki implikowania wzorców komunistycznych generalnie w Europie Środkowej i Wschodniej. Wskazano na najważniejsze zjawiska polityczne, społeczne oraz gospodarcze.

Słowa kluczowe: sowietyzacja, Europa Środkowa i Wschodnia, komunizm

SUMMARY

Marxist ideology assumed the need to expand the accepted patents – the slogan of the so-called world revolution. In the Soviet Union, even after 1917, the above issue was taken seriously. What failed in 1920, the ruling Bolsheviks in Russia realized after 1944, with, for example, the Poles themselves living in the Soviets having already experienced the force of the imposed practices. The text is an interdisciplinary analysis of the mechanics of implying communist patterns generally in Central and Eastern Europe. The most important political, social and economic phenomena are pointed out.

Keywords: sovietization, Central and Eastern Europe, communism

WPROWADZENIE

Celem artykułu jest przedstawienie procesu sowietyzacji Polski oraz Europy Środkowo-Wschodniej w kontekście sowieckich planów militarnych i politycznych oraz ewolucji systemu społeczno-politycznego państwa sowieckiego w kierunku stalinizmu, który posłużył za wzorzec, model ustrojowy, narzucany kolejnym państwom i regionom – w tym m.in. Polsce – podbijanym

przez Armię Czerwoną w czasie II wojny światowej¹. Kluczowym pojęciem pod tym względem jest sama sowietyzacja, która jest rozumiana wieloznacznie, np. jako narzucanie przez Związek Radziecki narodom zależnym swojego własnego systemu politycznego oraz innych form ustrojowych i doktryn ideologicznych; określenie przemian zachodzących w mentalności zbiorowej i jednostkowej w społeczeństwach krajów komunistycznych lub proces zmuszania większej grupy osób do przyjęcia kultury i obyczajowości radzieckiej, w tym m. in. do posługiwania się językiem rosyjskim, jako oficjalnym językiem państwa radzieckiego. Dla potrzeb niniejszego artykułu będę ją rozumiał przede wszystkim jako narzucanie przez ZSRR narodom i krajom podbitym sowieckich form polityczno-ustrojowych, organizacyjnych i przekonań ideologicznych².

Jeśli chodzi o Polskę, to tak rozumiana jej sowietyzacja nie rozpoczęła się po II wojnie światowej, ani nawet w jej trakcie i nie na terenie państwa polskiego, lecz w samym Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (Sowieckich) w latach dwudziestych XX wieku. W tym czasie bolszewicy zwyciężyli wprawdzie w wojnie domowej na terenie Rosji, niemniej nie udało im się rozszerzyć rewolucji proletariackiej na inne kraje Europy Środkowo-Wschodniej, o Europie Zachodniej nie wspominając. Główną przyczyną tego niepowodzenia była porażka Armii Czerwonej pod Warszawą w sierpniu 1920 r. i kilku innych bitwach z jednostkami Wojska Polskiego, która zmusiła Kraj Rad (jak nazywano ZSRS) do porzucenia ambitnych planów imperialnych i zawarcia kompromisowego pokoju z Polską. W ten sposób międzynarodowy ład polityczny w Europie, zwany porządkiem wersalskim umocnił się na następne 20 lat zmuszając państwo sowieckie do pogodzenia się z koniecznością budowania socjalizmu tylko w jednym kraju³.

¹ Stalinizm – ustrój społeczno-polityczny, ukształtowany w Związku Sowieckim lat 30. XX w. pod rządami Josifa W. Stalina. Charakteryzował się jednoosobowymi, skrajnie scentralizowanymi i totalitarnymi rządami Stalina, przy pomocy aparatu partii komunistycznej i państwa, systemu policyjnego, masowych represji i centralnie sterowanej gospodarki. W systemie stalinowskim obywatele nie posiadali w praktyce żadnych praw obywatelskich, przez co ginęli milionami z polecenia dyktatora i jego urzędników. Stalinizm został potępiony jako „kult jednostki” przez następnego sowieckiego lidera Nikitę Chruszczowa w 1956 r. na XX Zjeździe Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego. Zob. *Czarna Księga Komunizmu*, red. S. Courtois, Warszawa 1999.

² *Słownik języka polskiego PWN. Wydanie nowe*, Warszawa 2006, s. 935.

³ Zob. R. Pipes, *Rosja bolszewików*, Warszawa 2022.

Polska w owym czasie była ważnym przeciwnikiem państwa sowieckiego, uznawanym przez jego kręgi przywódcze za swego rodzaju przeszkodę na drodze do rozprzestrzenienia idei marksizmu i leninizmu, określaną w propagandzie sowieckiej mianem „głównego reprezentanta kapitalistycznego imperializmu”. Kierownictwo partii komunistycznej – Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) początkowo z Włodzimierzem Leninem, a po jego śmierci w 1924 r. Josifem Wissarionowiczem Stalinem na czele, zdawało sobie sprawę, że rozpętanie rewolucji w zachodniej części Europy wymagało zniszczenia II Rzeczypospolitej. Z tego powodu, w ramach polityki „korienizacji”⁴ władze sowieckie postanowiły stworzyć polskie rejony autonomiczne, które mogłyby stać się modelową wersją „polskiego narodu sowieckiego”. Chodziło o wychowanie „sowieckiego Polaka”, przywiązanego do radzieckiej ojczyzny, odrzucającego tradycyjną polską kulturę, religię i patriotyzm. Do tego celu chciano wykorzystać mniejszość polską na terenie ZSRS, skupioną przede wszystkim na terenie Białoruskiej i Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (Radzieckiej). Chodziło o pokazanie robotnikom i chłopom w Polsce, że tylko system komunistyczny może im stworzyć właściwe warunki rozwoju we wszystkich dziedzinach egzystencji. Dzięki temu chciano zachęcić masy robotnicze i chłopskie do wywołania rewolucji proletariackiej i obalenie systemu kapitalistycznego II RP⁵.

W 1925 r. w drugiej z tych republik utworzono Autonomiczny Rejon Polski im. Juliana Marchlewskiego z siedzibą w Dołbyszu, na wschodnim Wołyniu (zwany potocznie Marchlewszczyzną), natomiast w 1932 r. na wschodniej Białorusi powstał Autonomiczny Rejon Polski im. Feliksa Dzierżyńskiego z siedzibą w Kojdanowie, określanym mianem Dzierżyńszczyzny. Władze sowieckie zainwestowały duże środki finansowe w celu stworzenia mieszkańcom jak najlepszych warunków życia, rozbudowując infrastrukturę mieszkaniową, energetyczną tzn. przeprowadzając elektryfikację, komunalną (nowe drogi, szkoły, ośrodki zdrowia, domy kultury, świetlice itd.). Tworzono też zakłady przemysłowe, podwyższając odsetek robotników w społecznościach tych rejonów. Językiem urzędowym i nauczania w szkolnictwie był język

⁴ „Korienizacja” to polityka władz ZSRS z lat 1921-1935, zmierzająca do zapewnienia wszystkim narodom i grupom etnicznym państwa sowieckiego warunków do rozwoju własnej kultury narodowej. Zob. M. Iwanow, *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja Polska” 1937-1938*, Kraków 2014, s. 63.

⁵ H. Stroński, *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929-1939*, Warszawa 1998, s. 17-30.

polski, który zresztą mocno propagowano w wydawnictwach oświatowych, kulturalnych i propagandowo-politycznych. Programowo zwalczano religię i Kościół katolicki oraz polską tradycję niepodległościową, narzucając polskość przesyconą ideologią komunistyczną, wątkami lewicowymi, pozbawioną wątków religijnych oraz tradycyjnie patriotycznych⁶.

Jednak po kilku latach okazało się, że ów eksperyment nie przynosi oczekiwanych rezultatów. Po pierwsze, w okresie rozpoczętej w 1929 r. kolektywizacji rolnictwa polscy chłopi z obydwu regionów wyróżniali się przywiązaniem do ziemi, bardzo często odrzucając model kolektywnego, zbiorowego gospodarowania w rolnictwie, który wprowadzano w ZSRS pod rządami Stalina. Podobnie silne przywiązanie wykazywali w stosunku do wiary religijnej oraz katolickiego duchowieństwa. W połowie lat trzydziestych nastąpił ponadto wyraźny odwrót od polityki „korienizacji”, a więc autonomii kulturalnej dla poszczególnych narodów Związku Radzieckiego na rzecz ujednociania kulturowego w duchu rosyjskiego nacjonalizmu, reprezentowanego głównie przez język i kulturę rosyjską. W rezultacie, w 1935 r. doszło do rozwiązania Marchlewszczyzny, zaś w 1937 r. do likwidacji Dzierżyńszczyzny, a na Polaków z obydwu rejonów spadły brutalne represje, w postaci np. wielkiej zsyłki do Kazachstanu w 1936 r., która objęła ok. 100 tys. osób.

Do tego doszły masowe prześladowania, w ramach tzw. Wielkiego Terroru (1937-1938), zmierzające do „oczyszczenia” społeczeństwa sowieckiego z elementu niepewnego, szkodliwego, mogącego stwarzać zagrożenie dla państwa. Do łagrów deportowano wówczas ok. 7-8 mln osób, zamordowano ok. 1-1.5 mln osób (w tym ok. 681 tys. skazanych na śmierć przez NKWD i niezwłocznie straconych), a co najmniej 2 mln zmarły w łagrach na Syberii i w innych odległych rejonach ZSRS, w tzw. „Archipelagu Gułag”⁷. W sierpniu 1937 r., na polecenie J. Stalina ówczesny szef NKWD Nikołaj Jeżow wydał rozkaz nr 00485, rozpoczynający tzw. Akcję Polską, czyli szereg działań represyjnych wobec polskiej mniejszości w Związku Sowieckim, na podstawie sfabrykowanych dowodów uznanej za winną *en bloc* współpracy z wywiadem II RP jako agentura fikcyjnej organizacji szpiegowskiej pod nazwą Polska

⁶ M. Iwanow, *Zapomniane ludobójstwo...*, *op. cit.*, s. 64-115. Zob. także A. Wialiki, *Dzierżyńszczyzna 1932-1937. Rejon skazany na likwidację*, red. J. Szumski, Warszawa 2021.

⁷ R. Conquest, *Wielki Terror*, Warszawa 1997; T. Snyder, *Skrwawione ziemie. Europa pod rządami Hitlera i Stalina*, Warszawa 2011, s. 111-140; L. Viola, *Stalin's empire: the Gulag and police colonization in the Soviet Union in the 1930s*, [w:] *Stalin and Europe. Imitation and domination, 1928-1953*, (ed.) T. Snyder and R. Brandon, New York 2014, s. 18-43.

Organizacja Wojskowa. Kategorie osób przeznaczonych do aresztowania, deportacji lub egzekucji zostały tak poszerzone, że sama przynależność do narodu polskiego mogła stanowić (i stanowiła) powód do podlegania wyżej wymienionym represjom. Polacy zostali więc „pierwszym narodem ukaranym”, jako ci, którzy zostali dotknięci straszliwymi prześladowaniami w nieproporcjonalnie wielkiej skali, a w ślad za nimi dotknęły one także Łotyszy, Niemców, Ukraińców, Litwinów i Koreańczyków. Tym niemniej, ich skala wobec mniejszości polskiej była tak duża, że o ile represjom poddano ok. 1% sowieckiego społeczeństwa, to dotknęły one aż 12-15% ludności polskiej⁸.

Ale nie chodziło tutaj o eksterminację wszystkich Polaków w ZSRS. Podejmując wielką akcję eksterminacyjną, Stalin zamierzał raczej stworzyć polski naród sowiecki przyszłej „Polskiej Republiki Radzieckiej”, poprzez fizyczną eliminację tradycyjnych elit, pozbawienie społeczności polskiej jej naturalnych przywódców i ludzi „niegodnych zaufania” oraz wykorzenienie z jej życia tych elementów kultury polskiej, które podtrzymywały inne niż sowieckie spojrzenie na świat (np. religijność, solidarność, przywiązanie do własności prywatnej (ziemi), wolności, godności osobistej, prawdziwej historii Polski i utrwalonych przez tradycję obyczajów). Wielka akcja represyjna miała też przygotować społeczeństwo sowieckie do wojny z Zachodem, eliminując podejrzanych, niezdecydowanych i „ideologicznie skażonych”. Reszta – potwornie zastraszona i moralnie zgnębiona – miała bez zastrzeżeń przyjąć i stosować ideologię marksizmu i leninizmu w wydaniu stalinowskim. W wyniku „Akcji Polskiej” do listopada 1938 r. aresztowano ok. 142 tys. Polaków, z czego aż 78% (ok. 111 tys.) skazano na śmierć i stracono. Tym niemniej można przypuszczać, że łącznie z deportowanymi i uwięzionymi w obozach pracy NKWD mogło wówczas stracić życie dwa razy więcej przedstawicieli mniejszości polskiej⁹.

1. SOWIETYZACJA ZIEM POLSKICH I LUDNOŚCI POLSKIEJ W CZASIE OKUPACJI SOWIECKIEJ LAT 1939-1941

Agresja sowiecka 17 września 1939 r. i dokonany w jej wyniku zabór ziem polskich spowodował rewolucyjne zmiany w życiu ludności ziem okupowanych. Działaniom sowieckim przyświecała idea inkorporacji ziem okupo-

⁸ H. Stroński, *Represje stalinizmu...*, op. cit., s. 209-260; M. Iwanow, *Zapomniane ludobójstwo...*, op. cit., s. 350-389.

⁹ T. Sommer, *Operacja Antypolska NKWD 1937-1938*, Warszawa 2014, s. 347-383.

wanych II RP do ZSRS oraz przystosowanie ich ustroju do tego, który obowiązywał wówczas w Związku Radzieckim. Temu celowi służyła sowietyzacja ziem wschodnich przedwojennej Polski oraz ich społeczeństwa, którą w latach 1939-1941 realizowano w kilku etapach. W czasie pierwszego z nich zlikwidowano wszystkie pozostałości instytucjonalne po państwie polskim łącznie ze społeczno-politycznymi elitami II RP, które zostały poddane brutalnej eksterminacji. Temu procesowi towarzyszyła bezwzględna eksploatacja gospodarcza obszarów okupowanych, polegająca na przejęciu ich zasobów materialnych w celu ich wykorzystania na potrzeby państwa sowieckiego. Chodziło też o ujednoczenie poziomu życia panującego na terytorium ZSRS i ziemiach okupowanych. Na tym fundamencie miało powstać sowieckie społeczeństwo ziem anektowanych, przed wojną należących do II RP, państw bałtyckich oraz Rumunii (Besarabia i Bukowina), złożone także z Polaków¹⁰.

Tym celem Związek Sowiecki podporządkował okupacyjną politykę narodowościową i społeczną, która polegała na tworzeniu nowych struktur państwowych i społecznych na gruzach starego porządku przy zastosowaniu swoistej „inżynierii społecznej”. W miejsce przedwojennych powstały wówczas instytucje i organy władzy charakterystyczne dla państwa sowieckiego na czele ze strukturami partii komunistycznej; natomiast rozwiązano wszystkie polskie organizacje działające w okresie międzywojennym, określając je mianem „burżuazyjnych” i „faszystowskich”. Likwidacji uległy także całe grupy społeczno-zawodowe jak ziemiaństwo, osadnicy wojskowi, policjanci, urzędnicy, burżuazja, drobnomieszczaństwo, zaś ich miejsce zajęli funkcjonariusze sowieckiego aparatu partyjno-administracyjnego (zdominowani przez „wostoczników” – obywatele sowieckich piastujących większość stanowisk kierowniczych), kołchoźnicy (pracownicy kolektywnych gospodarstw rolnych), milicjanci i funkcjonariusze NKWD. W pierwszym roku okupacji Polacy byli traktowani przez władze sowieckie jak wrogowie państwa sowieckiego, co stanowiło wyraźne nawiązanie do ludobójstwa na ludności polskiej, jakiego dokonano w ramach tzw. Akcji Polskiej z lat 1937-1938¹¹.

Polityka sowietyzacji polegała więc na stosowaniu przemocy i przymusu na skalę masową według wzorców ustalonych w ZSRS lat 20. i 30.,

¹⁰ Zob. S. Dębski, *Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939-1941*, Warszawa 2007.

¹¹ Zob. W. Bonusiak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939-1941 („Zachodnia Ukraina” i „Zachodnia Białoruś”)*, Rzeszów 2006.

m.in. poprzez masowe represje (deportacje w głąb ZSRS, aresztowania, egzekucje np. zbrodnia katyńska, pobór do Armii Czerwonej, konfiskaty mienia i wywłaszczenia) oraz tworzenie zrębów państwowości sowieckiej na obszarach okupowanych, tzn. wspomnianych już struktur administracyjnych, instytucji, organizacji społecznych, infrastruktury przemysłowej, komunikacyjnej, komunalnej, czemu towarzyszyły nowe formy życia politycznego, społecznego i kulturalnego, wprowadzane i sterowane centralnie przez władze partyjno-państwowe. Przeprowadzenie tak głębokich i gwałtownych zmian społeczno-politycznych przy zastosowaniu tak bezwzględnych środków represyjnych spowodowało wiele konfliktów natury politycznej, społecznej i kulturowej, np. tarć i wrogości na tle narodowościowym, własnościowym, klasowym oraz politycznym. Doprowadziło też do rozpowszechnienia postaw antysowieckich, zwłaszcza wśród osób i grup przywiązanych do tradycyjnej kultury oraz swoich państw narodowych, z niezwykle silną formą antysowietyzmu w postaci antysemityzmu (większość ludności ziem okupowanych uznawała Żydów za stronników władzy sowieckiej)¹².

Proces sowietyzacji ziem polskich oraz innych obszarów nie został dokończony z powodu wybuchu – 22 czerwca 1941 r. – wojny niemiecko-sowieckiej, która spowodowała zajęcie tych terenów przez III Rzeszę oraz okupacyjne rządy niemieckie do lata 1941 r. Z tego powodu Sowieci nie mogli zrealizować swoich celów, tym niemniej większość ziem zabranych Polsce w 1939 r. już nigdy nie zwrócili. Zebrali też doświadczenia, które okazały się pomocne przy podboju i sowietyzacji Polski oraz innych krajów Europy Środkowo-Wschodniej po 1944 roku.

1.1. Sowietyzacja narodów Europy 1940-1956

Sowietyzacja państw i narodów Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1944-1956 była efektem ekspansji sowieckiej w Europie Środkowo-Wschodniej, spowodowanej sukcesami Armii Czerwonej na Froncie Wschodnim oraz zawarciem umowy przez państwa Wielkiej Trójki: USA, Wielkiej Brytanii i ZSRS na konferencjach w Teheranie (30 listopada – 2 grudnia 1943), Jałcie (4–11 lutego 1945) i Poczdamie (16 lipca – 2 sierpnia 1945 r.) w sprawie podziału Europy na strefy wpływów: część środkowo i wschodnioeuropejską włączono do strefy sowieckiej, część zachodnioeuropejska znalazła się

¹² Zob. A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939-1941*, Łódź 1997.

w strefie alianckiej (amerykańskiej, brytyjskiej i francuskiej). Co charakterystyczne, ówczesne sowieckie koncepcje urządzenia Europy nie przewidywały już wywołania ogólnoeuropejskiej rewolucji proletariackiej, lecz akceptowały pozostawienie pochodzących sprzed wojny ram instytucjonalnych w postaci państw narodowych i międzynarodowej współpracy w ramach europejskiego systemu bezpieczeństwa. Oczywiście, jego kluczowym elementem miała być mocarstwowa pozycja Związku Sowieckiego i jego dominacja w środkowej oraz wschodniej części kontynentu europejskiego¹³. Idąca w ślad za tymi wizjami i postanowieniami sowietyzacja krajów i narodów Europy Środkowo-Wschodniej została zapoczątkowana według trzech modeli podboju, co stanowiło dopiero jej pierwszy etap:

- A) **inkorporacji** (państwa bałtyckie oraz ziemie zachodnio-białoruskie i zachodnio-ukraińskie II RP wcielone bezpośrednio do ZSRS);
- B) **eksportu rewolucji komunistycznej**, który polegał na tym że w krajach, które zostały zajęte przez Armię Czerwoną partie komunistyczne pod jej osłoną dokonywały transformacji systemu społeczno-politycznego w duchu sowieckim, ale pozostawiając wszystkie atrybuty niepodległych państw, z własnym wojskiem, rządem, administracją i wojskiem (Polska, Czechosłowacja, Węgry, Rumunia, Bułgaria, Niemiecka Republika Demokratyczna);
- C) **rodzimej rewolucji komunistycznej**, w ramach której komuniści samodzielnie usunęli wojska niemieckie i stanowili dominującą siłę polityczną, co umożliwiło im dokonanie rewolucyjnych zmian społeczno-politycznych w duchu stalinizmu bez większej pomocy ZSRS (Jugosławia, Albania)¹⁴.

A) Sowietyzacja państw i narodów bałtyckich w latach 1940-1941; 1944-1956

Wobec krajów bałtyckich (Litwa, Łotwa i Estonia) zastosowano ten sam model postępowania co wobec okupowanych w 1939 r. ziem polskich i zajętych w 1940 r. ziem rumuńskich, tzn. bezpośredniego wcielenia do państwa sowieckiego, co wskazywało na inkorporacyjne zamiary Moskwy. Tym niemniej pierwsza okupacja tych państw miała względnie łagodniejszy przebieg,

¹³ G. Roberts, *Stalin's wartime vision of the peace, 1939-1945*, [w:] *Stalin and Europe...*, op. cit., s. 233-263.

¹⁴ W. Roszkowski, *East Central Europe. A concise history*, Warszawa 2015, s. 289-292.

tn. represje wobec dotychczasowych elit rozłożono bardziej w czasie niż na ziemiach polskich. Ponadto, trwała relatywnie krócej, ponieważ wybuch wojny niemiecko-sowieckiej zatrzymał proces sowietyzacji na wstępnym etapie. Doświadczenia okupacji sowieckiej wywołały jednak silnie pronieemieckie nastawienie ludności państw bałtyckich liczących na pomoc III Rzeszy w ich odbudowaniu¹⁵.

Po 1944 r. w krajach bałtyckich większość obywateli nadal traktowała Sowietów jak najważniejszych wrogów i była im niechętna bądź otwarcie nieprzyjazna. W 1944 r. z Litwy, Łotwy i Estonii przed Armią Czerwoną uciekło do Niemiec i do Szwecji po 60-85 tys. osób. Po II wojnie światowej na ziemiach ponownie włączonych do ZSRS dokończono proces sowietyzacji z lat 1940-1941 według zadziwiająco podobnego schematu jak na ziemiach wschodnich Polski z lat 1939-1941, tzn. zaczynając go od początku, jakby liczone na to, że ludność tamtych terenów zapomniała, jak on wyglądał „za pierwszego Sowietą”. Jego poszczególne etapy to:

- likwidacja i nacjonalizacja wielkiej własności ziemskiej;
- reforma rolna;
- pomoc najbiedniejszym rolnikom i robotnikom ze strony państwa sowieckiego;
- represjonowanie kolaborantów III Rzeszy, ale pod tym hasłem usuwanie wszelkich przeciwników rządów sowieckich (poprzez specjalne komisje, deportacje i repatriacje) – do 1946 r. usunięto 100 tys. mieszkańców Estonii, 105 tys. z Łotwy), 85 tys. z Litwy, a także 180 tys. Polaków z Litewskiej SRS;
- odbudowa kraju ze zniszczeń wojennych, przezwyciężenie kryzysu gospodarczego i humanitarnego, takich jak np. głód w ZSRS – w latach 1946-1947 były jednymi z najważniejszych czynników, jakie hamowały postępy sowietyzacji na terenach anektowanych po zakończeniu II wojny światowej;
- budowa instytucji komunistycznego systemu władzy, rusyfikacja aparatu władzy. Ten ostatni proces, w połączeniu z deportowaniem lub repatriowaniem niewygodnej ludności miejscowej spowodował widoczny wzrost odsetka Rosjan, którzy często zajmowali kierownicze

¹⁵ A. Weiss-Wendt, *Murder without hatred. Estonians and the Holocaust*, Syracuse 2009, s. 323-345.

stanowiska w nowo tworzonej administracji, marginalizując ludność autochtoniczną;

- bezpardonowe zwalczanie trzech głównych przeciwników władzy sowieckiej: Kościołów (katolickiego, prawosławnego i protestanckiego), zamożniejszych chłopów i zbrojnego podziemia estońskiego, litewskiego, łotewskiego, polskiego i ukraińskiego;
- deportacje „kułaków”, czyli zamożnych rolników (1949 r.), które spowodowało na tyle szybkie postępy kolektywizacji rolnictwa, że do 1952 r. nastąpiła likwidacja rolnictwa indywidualnego na inkorporowanych obszarach.

Tym niemniej, przebudowa społeczno-polityczna w duchu stalinizmu tym razem napotkała znacznie silniejszy opór społeczeństw ziem anektowanych. Sprawił on, że przez pierwsze cztery lata, tzn. do końca 1947 r. ich sowietyzacja nie wyszła poza wstępne działania okresu przejściowego. Dopiero rozbięcie estońskiego, litewskiego, łotewskiego, polskiego i ukraińskiego podziemia zbrojnego w 1948 r. umożliwiła przyspieszenie kolektywizacji rolnictwa, która nabrała szaleńczego tempa po deportacji tysięcy „kułaków” wraz z rodzinami w głąb ZSRR. Wówczas większość mieszkańców wsi zaczęła sobie zdawać sprawę, że może ich spotkać podobny los¹⁶.

B) Eksportowane rewolucje - na bagnietach Armii Czerwonej

W przypadku „eksportu rewolucji” model pierwszego etapu sowietyzacji tzn. podboju państw obejmował przede wszystkim zajęcie ich terytoriów przez jednostki Armii Czerwonej oraz idącą w ślad za nim rozprawę z „faszystami”, „kolaborantami” i „zdrajcami”, inicjowaną przez komunistów przeciwko Niemcom, folksdojczom, ale skierowaną też przeciwko przeciwnikom politycznym, m. in. żołnierzom podziemia niekomunistycznego (niepodległościowego), zwalczanym pod tym pretekstem. Następnie dochodziło do tworzenia „frontów” czy „bloków” narodowych lub demokratycznych z udziałem komunistów, krypto-komunistycznych partii i opozycyjnych wobec komunistów, które formułowały umiarkowane programy reform społeczno-politycznych. Tam gdzie komuniści byli mało popularni lub znajdowali się

¹⁶ M. Wierzbicki, *Zmiany społeczne i gospodarcze wsi kresowej w latach 1939-1953*, [w:] *Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939-1953*, red. K. Jasiewicz, Warszawa 2002, s. 95-120. Zob. A.F. Baran, G. Motyka, T. Stryjek, R. Wnuk, *Wojna po wojnie. Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944-1953 r.*, Warszawa 2012.

w politycznej izolacji, odkładano wybory na dalszą przyszłość, aby nie powtórzyć błędu popełnionego na Węgrzech, gdzie partia komunistyczna nie stworzyła Frontu Demokratycznego i przegrała wybory w listopadzie 1945 r. W Polsce wybory odbyły się najpóźniej tzn. w styczniu 1947, ponieważ partia komunistyczna – Polska Partia Robotnicza była relatywnie słaba, a legalna opozycja polityczna cieszyła się niezwykle dużą popularnością. Natomiast w Rumunii wybory przeprowadzono w listopadzie 1946 r., ponieważ tu komuniści byli także słabi. Partie komunistyczne w Jugosławii, Albanii, Bułgarii i Czechosłowacji były na tyle silne, że wygrywały w wyborach parlamentarnych lub uzyskiwały bardzo dobre wyniki¹⁷.

Z kolei partie, które nie chciały wejść do bloków i frontów demokratycznych/narodowych niszczone. Wybory parlamentarne poprzedzały kampanie wyborcze, w których powszechne było stosowanie terroru, zabójstw oraz manipulacji, a w trakcie samego głosowania, fałszerstw i oszustw. W celu stworzenia bazy społecznej partii komunistycznej przeprowadzano szybką konfiskatę i nacjonalizację wielkiej własności ziemskiej, po której następowała reforma rolna, nadająca bezrolnym i małorolnym chłopom ziemię z majątków ziemskich, poniemieckich i kościelnych. Najbiedniejsi rolnicy i robotnicy otrzymywali pomoc ze strony państwa komunistycznego w formie darmowej ziemi, obniżonych podatków i wymiaru obowiązkowych dostaw płodów rolnych, bezpłatnej oświaty, nauki, awansu społecznego, m.in. poprzez możliwość przechodzenia ze wsi do miast, do pracy w przemyśle lub otrzymywania pracy w innych zawodach, nierzadko na stanowiskach kierowniczych. Słowem, doświadczenia autentycznego awansu społecznego na niespotykaną nigdy wcześniej skalę¹⁸.

Do czasu likwidacji partii niezależnych od komunistów wciągano je do koalicji rządowych i tam próbowano zniszczyć, ośmieszyć lub przejąć ich kierownictwo. Na przykład, na Węgrzech Blok Lewicy zwalczał Partię Drobnych Rolników, stosując metody szantażu i zastraszania przeciwników politycznych, np. tamtejszy minister spraw zagranicznych Ferenc Nagy w 1947 r. w czasie wizyty zagranicznej został oskarżony o udział w antysowieckim spisku i zmuszony do emigracji, zaś jego czteroletni syn pozostał w kraju jako

¹⁷ J. Holzer, *Komunizm w Europie. Dzieje ruchu i systemu władzy*, Warszawa 2000, s. 60-71; J. Tomaszewski, *Europa Środkowo-Wschodnia 1944-1968. Powstanie, ewolucja i kryzys realnego socjalizmu*, Warszawa 1992, s. 20.

¹⁸ M. Kramer, *Stalin, Soviet policy, and the establishment of a Communist Bloc in Eastern Europe, 1941-1948*, [w:] *Stalin and Europe...*, op. cit., s. 270-294.

zakładnik. Najdłużej odkładano przejęcie władzy w Czechosłowacji, choć tam partia komunistyczna posiadała stosunkowo silną pozycję, a partie niekomunistyczne akceptowały konieczność uwzględnienia interesów Związku Sowieckiego, nawet za cenę ograniczenia własnej suwerenności na arenie międzynarodowej. Tak było w 1947 r., kiedy czechosłowacki rząd zamierzał przyjąć od USA tzw. Plan Marshalla¹⁹, ale pod naciskiem Sowietów zrezygnował z tej możliwości. Dopiero w lutym 1948 r. w Czechosłowacji doszło do zamachu stanu, który umożliwił partii komunistycznej przejęcie pełni władzy. W ślad za tym, na wzór sowiecki w krajach Bloku Sowieckiego ograniczono swobody obywatelskie, zmuszono partie socjalistyczne do połączenia z komunistycznymi, co doprowadziło do ich faktycznej likwidacji. Opornych usuwano z partii, zamykano w więzieniach, zmuszano do emigracji lub nawet zabijano²⁰.

1.2. II etap sowietyzacji (1948-1953)

Ten właściwy okres przenoszenia sowieckich wzorców ustrojowych do krajów podbitych nazywa się najczęściej stalinizmem. Dopiero wówczas następował okres niepodzielnych rządów partii komunistycznych. Ostatecznie zniknął demokratyczny system polityczny, a zastępował go system monocentryczny z partią komunistyczną jako jedynym centrum decyzyjnym w państwie, któremu podlegały wszystkie instytucje państwa oraz organizacje społeczne. Temu procesowi towarzyszyła skrajna centralizacja władzy państwowej, połączona z likwidacją samorządu terytorialnego, nacjonalizacją i etatyzacją gospodarki oraz likwidacją własności prywatnej. W rolnictwie wprowadzano pod przymusem kolektywizację rolnictwa, dążąc do zlikwidowania indywidualnego rolnictwa. Na co dzień obywateli trapiła cenzura prewencyjna, rządy policyjne, masowy terror oraz inwigilacja, która prowadziła do atomizacji społeczeństwa. W życiu publicznym obowiązywała tylko jedna ideologia tzn. komunistyczna, a na każdym kroku podkreślano zależność od ZSRS²¹.

¹⁹ Plan Marshalla – program pomocy gospodarczej dla Europy, sformułowany w czerwcu 1947 r. przez administrację USA. Pomimo dużego zainteresowania, kraje sowieckie strefy wpływów musiały – pod naciskiem Stalina – odrzucić tę ofertę.

²⁰ J. Holzer, *Europa Zimnej Wojny*, Kraków 2012, s. 67-95. Por. A. Applebaum, *Za żelazną kurtyną. Ujarzmienie Europy Wschodniej 1944-1956*, Warszawa 2013.

²¹ J. Holzer, *Komunizm...*, *op. cit.*, s. 72-81.

W tych warunkach zanikło społeczeństwo obywatelskie z siecią niezależnych od władzy politycznej stowarzyszeń, organizacji, instytucji i środowisk, co skutkowało pozbawieniem obywateli praw obywatelskich i ludzkich. W dziedzinie kultury następowało narzucanie sowieckich wzorców kulturowych, takich jak ateizm, dominujący w sztuce socrealizm²², a w nauce marksizm-leninizm jako obowiązująca ideologia. Ponadto, oparta na folklorze ludowym rozrywka np. muzyka i taniec, połączona z odrzuceniem zachodnich wzorców kulturowych (muzyki jazzowej, tańców amerykańskich np. boogie-woogie, rumbi, kolorowych ubiorów lub fryzur wzorowanych na amerykańskich subkulturach młodzieżowych). Kraje Bloku Sowieckiego oddzielała od Zachodu „żelazna kurtyna”, oznaczająca w praktyce zakaz wyjazdów zagranicznych i ograniczenie do minimum wizyt z Zachodu. Na co dzień obywateli dotykało zwalczanie religii, bieda, wszechobecna propaganda, masowa inwigilacja i terror. Panowała też niewolnicza zależność od Związku Sowieckiego, która była widoczna poprzez obecność doradców sowieckich w aparacie bezpieczeństwa, wojsku, administracji. Symbolem sowietyzacji Polski był np. Marszałek Konstanty Rokossowski – obywatel i marszałek sowiecki, który został Marszałkiem Polski, wicepremierem i ministrem obrony narodowej²³.

C) Rodzime rewolucje na Bałkanach

W Jugosławii i Albanii miejscowi komuniści niemal samodzielnie wyzwolili swoje kraje spod okupacji niemieckiej, odgrywając dominującą rolę w państwie. Bez pomocy z zewnątrz wprowadzali wzorce sowieckie w dziedzinie ustrojowej, społeczno-ekonomicznej oraz kulturalnej. Szybko zlikwidowali słabą opozycję, która nie dysponowała silniejszym poparciem społecznym. Szczególnie silną pozycję w tym regionie zdobyła Jugosławia, której samodzielność i wpływy zaniepokoiły kierownictwo sowieckie. Po tym jak Stalin

²² Socrealizm – kierunek w sztuce i literaturze oraz metoda twórcza polegająca na przedstawianiu w realistycznej formie zagadnień życia społeczno-politycznego w zgodzie z ideami marksizmu i leninizmu. Był traktowany jako jedno z narzędzi propagandy komunistycznej i ściśle poddany wymaganiom polityki ZSRS. Obowiązywał tam od 1934 r., zaś po II wojnie światowej został narzucony artystom i literatom w krajach Bloku Sowieckiego. Obowiązywał do 1955 r. Zob. *Artyści władzy, władza artystom*, red. A. Chojnowski, S. Ligarski, Warszawa 2010.

²³ Na ten temat zob. np. J. Connelly, *Zniewolony uniwersytet. szkolnictwa wyższego w Niemczech Wschodnich, Czechach i Polsce 1945-1956*, Warszawa 2014; M. Wierzbicki, *Związek Młodzieży Polskiej i jego członkowie*, Warszawa 2006.

odrzucał propozycję Jugosławii w sprawie utworzenia Federacji Bałkańskiej pod kierownictwem Jugosławii (z Albanią, Bułgarią i Rumunią), a jugosłowiański lider Josip Broz Tito skrytykował pomysł uniformizacji i centralizacji Bloku Sowieckiego, doszło do rozłamu i kilkuletniego konfliktu, w czasie którego ZSRS i Jugosławia zwalczały się wzajemnie. Do unormowania stosunków doszło dopiero w połowie lat pięćdziesiątych, po śmierci Józefa Stalina (5 marca 1953 r.)²⁴.

2. SOWIETYZACJA POLSKI I POLAKÓW W TZW. POLSCE LUDOWEJ 1944-1956

Sowietyzacja Polski rozpoczęła się po zajęciu jej terytorium przez Armię Czerwoną w latach 1944-1945. Jej pierwszym etapem był podbój instytucji państwa polskiego, przejęcie pełni władzy przez komunistów po sfałszowanych wyborach z 1947 r. i złamaniu bardzo silnego oporu społecznego. Jego filary stanowiła legalna opozycja polityczna z Polskim Stronnictwem Ludowym na czele z byłym premierem rządu RP na uchodźstwie w Londynie, Stanisławem Mikołajczykiem. Była to zarówno partia opozycyjna, jak i antykomunistyczny, pokojowy oraz masowy ruch społeczny, który w 1946 r. zrzeszał ponad 900 tys. mieszkańców miast i wsi, walczących bez użycia siły o zachowanie suwerenności Polski, demokracji i swobód obywatelskich. Innym nurtem oporu społecznego stało się zbrojne podziemie niepodległościowe, stanowiące kontynuację walki Armii Krajowej oraz instytucji cywilnych Polskiego Państwa Podziemnego z okresu II wojny światowej. W latach 1944-1956 przewinęło się przezeń ok. 200 tys. osób²⁵.

Popularność postaw oporu wynikała również ze stosunkowo słabego poparcia społeczeństwa dla komunizmu jako ideologii i systemu władzy. W pierwszych latach po wojnie, Polska Partia Robotnicza mogła liczyć na poparcie jedynie 10-15% społeczeństwa. Do jej zwolenników należeli przedstawiciele najbiedniejszych warstw i grup polskiego społeczeństwa oraz przedstawiciele mniejszości narodowych: białoruskiej i żydowskiej. Stąd represje wobec opozycji, zgodnie z przejętym od władz sowieckich modelem sowietyzacji, łączono z realizacją popularnego programu społecznego, polegającego

²⁴ M. Kramer, *Stalin, the split with Yugoslavia, and the Soviet-East European efforts to reassert control, 1948-1953*, [w:] *Stalin and Europe...*, op. cit., s. 295-315.

²⁵ Zob. *Atlas Polskiego Podziemia Niepodległościowego 1944-1956*, red. S. Poleszak, R. Wnuk, Warszawa 2020; R. Turkowski, *Polskie Stronnictwo Ludowe w Kraju (1945-1949)*, Warszawa 1992.

na likwidacji wielkiej własności ziemskiej, reformie rolnej, nacjonalizacji wielkiego i średniego przemysłu oraz banków, likwidacji bezrobocia, darmowej edukacji i opiece zdrowotnej, odbudowie kraju ze zniszczeń wojennych pod kierownictwem władz komunistycznych²⁶.

Od 1948 r., tj. po likwidacji opozycji politycznej i faktycznym zniszczeniu demokracji parlamentarnej w Polsce, realizowano II etap sowietyzacji, w którym ostatecznie zniknął demokratyczny system polityczny z trójpodziałem władz na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą, zastąpiony przez system monocentryczny z partią komunistyczną jako jedynym centrum decyzyjnym w państwie. Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (tak nazywała się partia komunistyczna w Polsce po przymusowym jej zjednoczeniu – 15 grudnia 1948 r. – z Polską Partią Socjalistyczną) podlegały wszystkie instytucje państwa oraz organizacje społeczne. Stanowiły one tzw. pasy transmisyjne, przekazujące decyzje kierownictwa PZPR do społeczeństwa. Co charakterystyczne dla epoki stalinizmu, nie przewidywano dostarczania władzom pomysłów i postulatów społeczeństwa za pomocą tych instytucji i stowarzyszeń²⁷.

Nastąpiła skrajna centralizacja władzy państwowej, polegająca na likwidacji samorządu terytorialnego i podporządkowania go Radzie Państwa – wzorowanej na sowieckiej kolegialnej głowie państwa o uprawnieniach wykonawczych i ustawodawczych, która mogła wydawać dekryty z mocą ustawy oraz nadzorowała administrację terenową, tzw. Rady Narodowe. W dziedzinie gospodarki, w ramach Planu Sześcioletniego (1950-1955) wprowadzono wzorowane na sowieckim upaństwowienie handlu, rzemiosła, przemysłu, bankowości i komunikacji, zmierzając do likwidacji własności prywatnej. Etatyzacja życia gospodarczego łączyła się z uprzemysłowieniem, które oznaczało, podobnie jak w ZSRS, priorytetowe traktowanie przemysłu ciężkiego jako bazy produkcji na potrzeby wojska, kosztem innych gałęzi przemysłu, zaspokajających codzienne potrzeby obywateli. To zaś wywołało spadek, zamiast przewidywanego wzrostu, stopy życiowej. Na wsi próbowano przeprowadzić kolektywizację rolnictwa, co ostatecznie udało się w jedynie niewielkim stopniu (ok. 78% ziem uprawnych pozostało w rękach rolników indywidualnych)²⁸.

²⁶ Por. K. Kersten, *Narodziny systemu władzy. Polska 1943-1947*, Warszawa 2019.

²⁷ L. Mażewski, *System rządów w PRL (1952-1989)*, Białą Podlaska 2011.

²⁸ Zob. D. Jarosz, *Polacy a stalinizm 1948-1956*, Warszawa 2000.

Życie publiczne kontrolowała cenzura oraz policja polityczna, tzn. Urząd Bezpieczeństwa Publicznego, pracujący pod nadzorem Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, który wprowadził terror oraz inwigilację na masową skalę. W 1952 r. w więzieniach Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (tak bowiem nazywała się oficjalnie komunistyczna Polska od 1952 r.) przebywało ok. 50 tys. więźniów. W życiu publicznym dominowała tylko jedna ideologia, tzn. komunizmu, a na życiu państwa i społeczeństwa ciążyła niewolnicza zależność od ZSRS. Władze komunistyczne zwalczały zaciekle Kościół katolicki, pozbawiając wolności ok. 10% duchowieństwa na czele z internowanym (1953-1956) Prymasem Stefanem Kardynałem Wyszyńskim oraz próbując podporządkować sobie jego struktury. W praktyce nastąpiło wówczas pozbawienie obywateli polskich ich praw obywatelskich i ludzkich, jak również narzucenie im wspomnianych już sowieckich wzorców kulturowych wraz z próbą ograniczenia do minimum ich dostępu do zachodniej kultury masowej. Jak się później okazało, skuteczność tej polityki była niewystarczająca do wprowadzenia trwałej zmiany stylu życia i mentalności społeczeństwa polskiego, niemniej lata 1948-1955 przebiegały w Polsce pod znakiem terroru i strachu. W okresie stalinizmu Polska znajdowała się też w kompletnej izolacji od świata zachodniego, czego dowodem jest to, że w 1951 r. jej granice przekroczyło jedynie 9360 polskich obywateli²⁹.

PODSUMOWANIE

Model sowietyzacji politycznej i społeczno-ekonomicznej oraz kulturowej, który zastosowano w Polsce w latach 1939-1941 i 1944-1956, został wypracowany w Związku Radzieckim i realizowany etapami najpierw w realiach państwa sowieckiego lat 20. i 30., tzn. w czasie podboju państwa i społeczeństwa rosyjskiego/sowieckiego przez WKP(b), z okresami przejściowymi, kolejnymi etapami i na końcu z realizacją docelowej wizji państwa i społeczeństwa. Od 1939 r. był stosowany i udoskonalany na okupowanych ziemiach wschodnich II RP, w państwach bałtyckich i na terytoriach odebranych Rumunii, a po II wojnie światowej także w państwach Europy Środkowo-Wschodniej, formalnie niepodległych, ale zależnych od Moskwy. Kierownictwo partii komunistycznej ZSRS dostosowywało jego tempo i natężenie do

²⁹ Por. H. Świda-Ziemba, *Człowiek wewnątrz. Problemy psychosocjologiczne minionej formacji*, Warszawa 1998, s. 138; D. Stola, *Kraj bez wyjścia? Migracje z Polski 1949-1989*, Warszawa 2010, s. 27.

sytuacji wewnętrznej i międzynarodowej oraz skali oporu ludności tych obszarów, nadając mu charakter procesu, a nie jednorazowej, szybkiej zmiany.

Ustanowienie władzy sowieckiej oraz idący za nim w ślad proces sowietyzacji w interesującym nas regionie Europy był przede wszystkim efektem zastosowania brutalnej, militarnej przemocy, która nie dawała jego mieszkańcom szansy na samookreślenie i wybór najbardziej im odpowiadającej formy rządów. Jednak, przedstawicielom niektórych grup społecznych, zawodowych i etnicznych dawał nadzieję na pozytywną zmianę własnego położenia materialnego i społecznego. Stąd ich poparcie dla sowieckiego podboju i budowy nowej rzeczywistości społeczno-politycznej oznaczającej przenoszenie wzorców ustrojowych i kulturowych obowiązujących w „państwie robotników i chłopów”, jak określano wówczas Związek Sowiecki. Do zwolenników sowietyzacji należeli niektórzy – czasem relatywnie liczni – przedstawiciele mniejszości narodowych II RP np. Białorusini, Ukraińcy i Żydzi na obszarach okupowanych w latach 1939-1941 i po 1944 r. w komunistycznej Polsce, którzy doświadczyli marginalizacji w II RP – zdominowanym przez ludność polską przedwojennym państwie narodowym. Część z nich była upośledzona materialnie, społecznie i kulturowo, często dyskryminowana, ale bliska kulturowo Rosjanom (np. prawosławni Białorusini i Ukraińcy)³⁰.

Natomiast Żydzi, na ziemiach wschodnich przedwojennej Polski często izolujący się oraz izolowani od dominującej, polskiej większości, ale dysponujący znacznym potencjałem intelektualnym, kulturowym i materialnym, szukali systemu społecznego, dającego równouprawnienie oraz możliwości rozwoju. Choć więc ustrój sowiecki zabierał im tradycyjną żydowską kulturę wraz z jej instytucjami, to równocześnie czynił z nich równoprawnych obywateli. Dotyczyło to zwłaszcza żydowskiej inteligencji oraz biedoty, przeważnie z młodszego pokolenia. W okresie okupacji sowieckiej Europy Środkowo-Wschodniej lat 1939-1941 na postawy Żydów wobec władzy sowieckiej wpływał strach przed Niemcami oraz ich represjami i innymi prześladowaniami ludności żydowskiej. W ten sposób tłumaczy ich stosunek do Armii Czerwonej Dov Levin – badacz „pierwszej” okupacji sowieckiej, który ujmuje go w teorii „mniejszego zła”. Według niej Żydzi w większości nie byli

³⁰ Zob. M. Wierzbicki, *Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-białoruskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką w latach 1939-1941*, Warszawa 2007; idem, *Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką*, Warszawa 2007.

entuzjastycznie nastawieni do nowej władzy, niemniej woleli ją niż Niemców z obawy przed ich wrogim postępowaniem wobec ludności żydowskiej³¹.

W wyjaśnieniu przyczyn popierania polityki sowieckiej przez niektórych obywateli ziem i państw podbitych przez ZSRS przydatny może się okazać klasowy klucz interpretacji tego zjawiska, polegający na zauważeniu i zbadaniu skuteczności sowieckiej polityki wspierania najbiedniejszych i zmarginalizowanych warstw społecznych. To niewątpliwie bardzo ważny trop do zrozumienia istoty systemu komunistycznego i jego siły przyciągania oraz zachowań ludzkich, patrząc na te zagadnienia z perspektywy człowieka I połowy XX wieku: biednego lub niezamożnego, zbuntowanego przeciwko niedoskonałościom systemu kapitalistycznego, dotkniętego Wielkim Kryzysem, który dla ówczesnych mieszkańców i tak zacofanej oraz niezamożnej Europy Środkowo-Wschodniej stanowił potężny cios materialny i moralny. W tym kontekście system sowiecki – przynajmniej z oddali – jawił się jako interesująca alternatywa dla niepewnego i brutalnego kapitalizmu, alternatywa, która mogła – i często przynosiła – takim osobom autentyczny awans społeczny³².

Wyjaśnienie tej kwestii może też przynieść spojrzenie na nią z perspektywy pokoleniowej. Większość źródeł jest zgodna co do tego, że młodzież w sporej części łatwiej przyjmowała komunistyczną gnozę w wydaniu sowieckim, postrzegając – zwłaszcza w pierwszym okresie sowietyzacji – dość bezkrytycznie komunizm jako nadzieję na rozwiązanie najważniejszych problemów ludzkości, spełnienie marzeń o zwycięstwie Dobra nad Złem, stworzeniu raj na ziemi, a przy tym jako quasi-religię, przynoszącą odpowiedzi na najgłębsze dylematy ludzkiej egzystencji. Młodzi ludzie, często bez życiowego doświadczenia, najchętniej dokonywali aktu wiary w tym zakresie, co jest dość naturalne dla tej grupy pokoleniowej, tym bardziej, że system sowiecki nie potrzebował osób samodzielnie, krytycznie myślących, lecz wykonawców poleceń władzy centralnej, pełnych młodzieńczej wiary w nieomylność liderów. Komunizm w wydaniu stalinowskim, jak każda dyktatura totalitarna, likwidował (eksterminował) stare elity społeczne kreując nowe. Opierał się przy tym na ludziach młodych, stanowiących naturalne zaplecze

³¹ A. Polonsky, *Jews and Communism in the Soviet Union and Poland*, [w:] *Jews in Leftist Politics. Judaism, Israel, Anti-semitism, and Gender*, red. J. Jacobs, Cambridge 2017, s. 147-168; D. Levin, *The Lesser of Two Evils. Eastern European Jewry under Soviet Rule, 1939-1941*, Philadelphia-Jerusalem 1995.

³² Zob. np. H. Stąbek, *Historia społeczna Polski (1945-1989)*, „Dzieje Najnowsze” 1998, Rocznik XXX, s. 103-122; idem, *O społecznej historii Polski Ludowej*, Warszawa-Kutno 2015.

nowej władzy, a przy tym gotowych podjąć się nawet najtrudniejszego zadania w imię komunistycznej idei. Szczególnie chętnie angażowała się w komunistyczny projekt część młodzieży pochodzącej z mniejszości narodowych i biedniejszych warstw społeczeństwa, a więc przedstawiciele grup najbardziej pokrzywdzonych i zmarginalizowanych³³.

Inną grupą czy raczej luźniej związanym środowiskiem byli lewicowi lub lewicujący intelektualiści, w większości dość dawno rozwiedzeni z religijnym, tradycyjnym spojrzeniem na dzieje, teraźniejszość i przyszłość ludzkości, szukający idei, mogących całościowo uporządkować i poprawić warunki egzystencji człowieka w jej aspekcie indywidualnym i zbiorowym; prywatnym i publicznym. Dla nich oferta sowiecka była szansą na zmianę generalnie rozczarowującego systemu kapitalistycznego oraz (w Europie Środkowo-Wschodniej dość powszechnego) autorytarnego sposobu sprawowania władzy, połączonego z konserwacją stosunków społecznych na korzyść nie lubianych przez nich ideologii tzn. nacjonalizmu i konserwatyzmu. Dawała też nadzieję na odbudowę ze zniszczeń wojennych, które pogłębiły jeszcze bardziej panującą w tym regionie biedę. Istotnym problemem lewicowych czy postępowych intelektualistów było znalezienie metody unowocześnienia zacofanego systemu społeczno-gospodarczego oraz przyspieszenia rozwoju cywilizacyjnego wschodniej części kontynentu europejskiego. System sowiecki, nawet pomimo jego autorytarnego charakteru oraz innych niedoskonałości, w ówczesnych warunkach mógł stanowić dla nich szansę realizacji tego dążenia³⁴.

Rozważając okoliczności podboju i przebudowy ustrojowej Europy Środkowo-Wschodniej, należy znaleźć odpowiedź na dość oczywiste pytanie, a mianowicie – dlaczego doszło do sowietyzacji Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1944-1956, a Stalin nie pozostawił większego zakresu autonomii wewnętrznej podbitym krajom tego regionu, ujednocając ich społeczno-polityczne systemy w tak dużym stopniu? Powstaje przy tym pytanie, czy tak zaaranżowana uniformizacja życia publicznego, a nawet prywatnego obywateli państw Bloku Sowieckiego była jedynie konsekwencją konsolidacji wewnętrznej w obliczu zimnej wojny i zagrożenia ze strony USA oraz jego sojuszników, co było i jest dosyć naturalnym odruchem państw zagrożonych

³³ Na ten temat zob. np. M. Wierzbicki, *Związek Młodzieży Polskiej...*, op. cit.

³⁴ Zob. M. Shore, *Kawior i popiół. Życie i śmierć pokolenia oczarowanych i rozczarowanych marksizmem*, Warszawa 2008; T. Judt, *Historia niedokończona. Francuscy intelektualiści 1944-1956*, Warszawa 2012.

agresją? A więc, czy była wymuszona względami bezpieczeństwa ZSRS? Czy też sowietyzacja tych krajów była jedynie częścią i następstwem szerszego planu ekspansji militarnej na Europę oraz inne kontynenty świata, który został sformułowany u zarania Związku Sowieckiego, a potem konsekwentnie realizowany różnymi metodami?

Ustalone fakty skłaniają do stwierdzenia, że sowietyzacja obywateli i systemów społeczno-politycznych państw podbitych była pochodną strategii imperialnej Związku Sowieckiego, będącego kontynuatorem imperium rosyjskiego, które także zmierzało do politycznego i kulturowego ujednoczenia ziem stanowiących składowe części imperium. Tym niemniej, w tych rozważaniach należy wziąć również pod uwagę dość prozaiczne czynniki wewnętrzne, które determinowały politykę Stalina po II wojnie światowej, tzn. że tworząc imperium złożone z państwa sowieckiego i państw satelickich musiał upodobnić do sowieckiego styl życia i poziom aspiracji materialnych w tych ostatnich, tak aby nie drażnić i nie frustrować swoich własnych obywateli, którzy – odwiedzając kraje zależne od Metropolii – mogliby doznać szoku poznawczego i stracić wiarę w wyższość ustroju socjalistycznego (komunistycznego) nad kapitalistycznym³⁵.

Natomiast sam proces sowietyzacji miał zawsze wyznaczone dwa cele:

1. Niszczenie instytucji i zwolenników starego porządku.
2. Budowę instytucji państwa komunistycznego, systemu władzy i jej zaplecza społecznego według kryteriów politycznych i społecznych (klasowych), w zgodzie z zasadami ideologii marksizmu-leninizmu w wydaniu stalinowskim oraz bieżącymi potrzebami Bloku Sowieckiego³⁶.

Zakończony w większości przypadków sukcesem, doprowadził do ujednoczenia systemów politycznych i społecznych jego państw, ale nie był udany wszędzie w jednakowym stopniu. Najskuteczniej zrealizowano go w Niemieckiej Republice Demokratycznej – pod bezpośrednim naciskiem Armii Radzieckiej, przy masowej początkowo emigracji jej niezadowolonych obywateli do RFN oraz dzięki specyficznej kulturze Niemców – częściowo powiązanych z systemem nazistowskim i znacznie częściej gotowych do posłusznego wypełniania nakazów władzy. Ustrój sowiecki (stalinowski) najmniej skutecznie zaszczepiono w Polsce, gdzie pozostało rolnictwo

³⁵ J. Holzer, *Europa..., op. cit.*, s. 50-66.

³⁶ P. Kolar, *Communism in Eastern Europe*, [w:] *The History of Communism*, red. S.A. Smith, Oxford 2014, s. 202-208.

indywidualne i niezależny od władz Kościoła katolicki. W pozostałych krajach funkcjonowały podstawowe mechanizmy i instytucje systemu stalinowskiego, niemniej po wielkich buntach społecznych w Polsce i na Węgrzech w 1956 r. ich przywódcy stopniowo rezygnowali z ambicji kontrolowania życia prywatnego obywateli i masowego terroru³⁷.

BIBLIOGRAFIA

Applebaum A., *Za żelazną kurtyną. Ujarzmienie Europy Wschodniej 1944-1956*, Warszawa 2013.

Atlas Polskiego Podziemia Niepodległościowego 1944-1956, red. S. Poleszak, R. Wnuk, Warszawa 2020.

Baran A.F., Motyka G., Stryjek T., Wnuk R., *Wojna po wojnie. Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944-1953 r.*, Warszawa 2012.

Bonusiak W., *Polityka ludnościowa i ekonomiczna na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939-1941 („Zachodnia Ukraina” i „Zachodnia Białoruś”)*, Rzeszów 2006.

Connelly J., *Zniewolony uniwersytet. Sowietyzacja szkolnictwa wyższego w Niemczech Wschodnich, Czechach i Polsce 1945-1956*, Warszawa 2014.

Czarna Księga Komunizmu, red. S. Courtois, Warszawa 1999.

Dębski S., *Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939-1941*, Warszawa 2007.

Głowacki A., *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939-1941*, Łódź 1997.

Holzer J., *Europa Zimnej Wojny*, Kraków 2012.

Holzer J., *Komunizm w Europie. Dzieje ruchu i systemu władzy*, Warszawa 2000.

Iwanow M., *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja Polska” 1937-1938*, Kraków 2014.

Jarosz D., *Polacy a stalinizm 1948-1956*, Warszawa 2000.

Judt T., *Historia niedokończona. Francuscy intelektualiści 1944-1956*, Warszawa 2012.

Kersten K., *Narodziny systemu władzy. Polska 1943-1947*, Warszawa 2019.

Kolář P., *Communism in Eastern Europe*, [w:] *The History of Communism*, red. S.A. Smith, Oxford 2014.

Kramer M., *Stalin, Soviet policy, and the establishment of a Communist Bloc in Eastern Europe, 1941-1948*, [w:] *Stalin and Europe. Imitation and domination, 1928-1953*, eds. T. Snyder, R. Brandon, New York 2014.

³⁷ Por. M. Fulbrook, *The People's State. East German Society from Hitler to Honecker*, New Haven-London 2005; J. Connelly, *Zniewolony uniwersytet...*, op. cit., s. 363-376.

Kramer M., *Stalin, the split with Yugoslavia, and the Soviet-East European efforts to reassert control, 1948-1953*, [w:] *Stalin and Europe. Imitation and domination, 1928-1953*, eds. T. Snyder, R. Brandon, New York 2014.

Levin D., *The Lesser of Two Evils. Eastern European Jewry under Soviet Rule, 1939-1941*, Philadelphia-Jerusalem 1995.

Pipes R., *Rosja bolszewików*, Warszawa 2022.

Polonsky A., *Jews and Communism in the Soviet Union and Poland*, [w:] *Jews in Leftist Politics. Judaism, Israel, Anti-semitism, and Gender*, ed. J. Jacobs, Cambridge 2017.

Roberts G., *Stalin's wartime vision of the peace, 1939-1945*, [w:] *Stalin and Europe. Imitation and domination, 1928-1953*, eds. T. Snyder, R. Brandon, New York 2014.

Roszkowski W., *East Central Europe. A concise history*, Warszawa 2015.

Shore M., *Kawior i popiół. Życie i śmierć pokolenia oczarowanych i rozczarowanych markizmem*, Warszawa 2008.

Słabek H., *Historia społeczna Polski (1945-1989)*, „Dzieje Najnowsze” 1998, Rocznik XXX.

Słabek H., *O społecznej historii Polski Ludowej*, Warszawa-Kutno 2015.

Słownik języka polskiego PWN. Wydanie nowe, Warszawa 2006.

Sommer T., *Operacja Antypolska NKWD 1937-1938*, Warszawa 2014.

Stola D., *Kraj bez wyjścia? Migracje z Polski 1949-1989*, Warszawa 2010.

Stroński H., *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929-1939*, Warszawa 1998.

Świda-Ziemba H., *Człowiek wewnątrz. Problemy psychosocjologiczne minionej formacji*, Warszawa 1998.

Tomaszewski J., *Europa Środkowo-Wschodnia 1944-1968. Powstanie, ewolucja i kryzys realnego socjalizmu*, Warszawa 1992.

Turkowski R., *Polskie Stronnictwo Ludowe w Kraju (1945-1949)*, Warszawa 1992.

Viola L., *Stalin's empire: the Gulag and police colonization in the Soviet Union in the 1930s*, [w:] *Stalin and Europe. Imitation and domination, 1928-1953*, eds. T. Snyder, R. Brandon, New York 2014.

Weiss-Wendt A., *Murder without hatred. Estonians and the Holocaust*, Syracuse 2009.

Wierzbicki M., *Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-białoruskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką w latach 1939-1941*, Warszawa 2007.

Wierzbicki M., *Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką*, Warszawa 2007.

Wierzbicki M., *Zmiany społeczne i gospodarcze wsi kresowej w latach 1939-1953*, [w:] *Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939-1953*, red. K. Jasiewicz, Warszawa 2002.

Wierzbicki M., *Związek Młodzieży Polskiej i jego członkowie*, Warszawa 2006.